

Altay Türkçesindeki -atan Ekinin Görünüş-Zamansal ve Kiplik Anlamları

Eyüp Bacanlı*

Özet: Altay Türkçesindeki -atan eki, geleneksel dilbilgisi kitaplarında “gelecek zaman eki” olarak tanımlanmasına rağmen, belirtilen ek zamansal atf bakımından geçmişe, geniş zamana ve geleceğe işaret edebilmektedir. Ekin, görünüş-zamansal olarak genellikle geçmişteki çok-vakitli (alışılmış) ve nadiren tek-vakitli (ilerleyici) olayları bildirdiği görülür. Çok-vakitli olayları bildiren ve odaklı olmayan bir intraterminallik işaretleyici olduğu için -atan eki türsel ve gnomik olguların bildirilmesinde de rahatlıkla kullanılır. Bu çalışmada ayrıca -atan ekinin gelecek zaman ve kiplikle ilgili ifade ettiği niyet, kararlılık, gereklilik ve olasılık gibi anlamlar da ele alınmaktadır. Bu anlamlar epistemik, deontik ve dinamik kiplik türleriyle ilişkili olduğu için terminolojik unsurlar kısaca açıklanmakta ve her işlevin örnekleri değerlendirilmektedir. Son olarak, -atan ekinin, gelecek zaman merkezi etrafında ilettiği edim bilimsel anlam ve duygu değerleri üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Altay Türkçesi, çok-anlamlılık, -atan eki, görünüş-zamansallık, kiplik.

1. Giriş

Bu çalışmanın amacı, Altay Türkçesindeki -atan ekinin çeşitli görünüş-zaman ve kiplik özelliklerini ‘bitimli (finite)’ kullanımlar çerçevesinde ele almaktır. Ekin bu çalışmada ele alınacak anlamları taşıyan ‘bitimsiz (nonfinite)’ (yani sıfat fiil ve isim fiil) kullanımları üzerinde ise durulmayacaktır. Ek, tarihî olarak -a *turgan* ekleşik kılınış şekline dönüşmüştür. Burada -A bitmemiş görünüş perspektifi açan bir zarf fiil ekidir, *tur-*, fiillerin ‘kılınış (Aktionsart, actionality)’ içeriğini sürekli olarak dönüşümsüzleştiren bir yardımcı fiildir ve nihayet -*gan* eki Kıpçak (Kazak, Kırgız, Tatar, vb) ve Karluk (Özbek, Uygur) Türkçelerinde görülen eski bir postterminallik ekidir (Baskakov 1952: 430, Menges 1995²: 150; Tadıkın 1971: 58). Dolayısıyla bu terkinin bitmemiş geçmiş (imperfect) şekli olarak gramatikleştiği anlaşılmaktadır. Oysa günümüz Altay Türkçesinde -atan eki çok geniş yelpazede görünüş-zaman, kiplik ve hatta ‘edim bilimsel (pragmatic)’ anlamlar bildiren ‘çok-anlamlı (polysemious)’ bir ektir.

* Yard. Doç. Dr., TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, TDE Bölümü / ANKARA
ebacanlı@etu.edu.tr

Ekin cümledeki işlevi cümlenin söz dizimsel özelliklerine ve bağlama göre netlik kazanır.

Tractatus'ta "mantıken mükemmel olan bir dilin şartlarıyla" ilgilenen Wittgenstein, "her bir sembol için tek bir anlam ve her bir olgu (nesne) için tek bir sembol" şeklinde bir sembolizmi idealize eder (1999: 55). Benzer bir görüşü Bolinger de gramatikal morfemlerle ilgili olarak dile getirir: "Bir dilin doğal koşulu bir şeklin bir anlama ve bir anlamın bir şekle tahsisidir" (1977: 19). Bu temennilere rağmen bütün diller şu veya bu ölçüde muğlaklık taşırlar. "Aynı gramatikal işaretleyici bağlama göre birden fazla evrensel değeri iletebilir ve doğal dillerin çoğunda gramatikal işaretleyiciler aslında çok-anlamlıdır" (Plungin 1999: 312).

Bybee & Perkins & Pagliuca'nın (1994: 153) belirttiğine göre "geçmiş, şimdiki zaman ve bazen gelecekle uyumlu olan 'alışılmış (habitual)' görünüş işaretleyicilerine sahip" diller vardır. "Bu tür dillerde, alışılmış görünüş işaretleyicisi herhangi bir zorunlu zaman bildirmeksizin, bütün zamansal bağlamlarda ortaya çıkar". Burada ele alacağımız ek, bu türe bir örnektir. *-atan*, görünüş-zaman ve kiplik anlamları dikkate alındığında 'kombine (combined)', yani birden fazla işlevi yerine getirebilen bir ek olarak tanımlanabilir. Ek, bütün işlevlerde 'işaretlenmemiş (unmarked)', 'yedek (default)' ve alternatif bir gösterge olarak kullanılır. Yani *-atan* ekinin bütün anlamları örtülüdür, ama bağlamın genişliği ve söz dizimi sayesinde bu örtü kaldırılır. Bu çalışmada *-atan* ekinin görünüş-zamansal özellikleri hakkındaki nitelermeler Johanson'un 'odaksılık (focality)' karşıtlıkları ve intraterminallik kavramlarına dayanacaktır (1971, 1996, 2000, 2009). Kiplikle ilgili kullanımların nitelenmesi için ise Palmer'in görüşleri esas alınacaktır (1990, 2001).

2. Görünüş-Zamansallık

Öncelikle, *-atan* ekinin görünüş-zamansal özellikleri ele alınacaktır. Öyleyse, öncelikle görünüş-zamansallığın kavramsal alanını ortaya sererek işe başlayalım. "Görünüş-zamansallık, görünüş, kılınış ve zamansallık gibi dil bilimsel kavramları içeren çok boyutlu bir alan olarak algılanır. O, şekil bilgisi, söz dizimi, sözlüksel anlam bilim ve edim bilimin etkileşimiyle ortaya çıkan karmaşık bir fenomendir" (Johanson 2000: 30). Görünüş veya bakış, Batı dil biliminde Comrie'den itibaren yaygın olarak "bir durumun iç zamansal yapılanmasının farklı yollarla görülmesi" olarak tanımlanır ve 'bitmiş (perfective)' ve 'bitmemiş (imperfective)' şeklinde iki temel kategoriye ayrılır (Comrie 1976: 3). Bunlar Comrie tarafından şöyle açıklanır: "Bitmiş (bakış), duruma dışarıdan ve onun iç yapısını ayırmaksızın bakarken bitmemiş (bakış) duruma sanki sadece onun iç yapısıyla ilgilenir gibi içeriden bakar" (Comrie 1976: 4). Görünüş-zaman terminolojisinin içerdiği bir diğer genel tipolojik terim ise geçmiş bir olayla ilişkili olan mevcut bir durumu bildiren 'bitmişlik

(perfect)'tir. Comrie'ye göre "bitmişlik de bir görünüştür, ama daha önce ele alınan görüşlerden oldukça farklı anlamda bir görünüştür" (a.g. 52). Johanson'un görüşü anlayışı Comrie'nin önerdiğiyle uyumlu ve ona yakındır. Johanson'un görüşlere yaklaşımı bir olayın, 'başlangıç (initium)', 'akış (cursus)' ve 'bitiş (finis)' şeklindeki üç temel evresi ve başlangıç ve bitiş şeklindeki iki temel sınırı (terminali, limiti) çerçevesinde şekillenir. Buna göre eyleme, başlangıç ve bitiş terminalleri arasından bakılıyorsa intraterminallik; terminallerden birinin aşıldığı noktadan bakılıyorsa postterminallik; terminallerden birine erişildiği noktadan bakılıyorsa adterminallik söz konusudur (Johanson 1971, 2000: 28-30). Son görüş Slav dillerine özgüdür, örneğin Rusça *napisal* "yazdı(m)" sadece "yazma eyleminin bütünüyle sona erdiğini" değil ama ayrıca "kritik yaz(mış ol)ma sınırına erişildiğini" de bildirir. Yukarıdaki açıklamalardan sonra *-atan* ekinin genel Batı literatüründe 'bitmemiş (imperfective)', Johanson'un terminolojisinde ise intraterminal olarak nitelenen görüşü ifade ettiği belirtilebilir. Ek, elbette Schönig'in (1998: 413) yaptığı gibi "alışılmış şimdiki zaman" olarak da tanımlanabilir ama ekin işlevinin şimdiki zamanla sınırlı olmadığını bilmek önemlidir.

Bitmemiş görüşü, Comrie'nin tanımına göre, "bir durumun iç zamansal yapısına o duruma içinden bakarak açık seçik atfı yapar" (1976: 23). Alışılmış, süregiden ve ilerleyici görüşler bitmemiş görüşün alt türleri olarak tezahür eder (onların tanımları için bk. Comrie 1976: 28-35, Bybee vd. 1994: 317). Johanson'un odaklılık karşıtlıkları görüşü işaretleyicilerini tanımak için iyi bir temel sunar. İntraterminal işaretleyiciler yüksek odaklı ve düşük odaklı olanlar ve odaklı olmayanlar şeklinde üçe ayrılırlar. Yüksek odaklı şekiller sadece konuşma anında süregiden ve tek-vakitli (yani tek bir vakte özgü) eylemleri ifade eder: ör. (şu anda) ders çalışmakta. Düşük odaklı şekiller hem konuşma anındaki 'tek-vakitli (uni-occasional)' hem de genişlemiş 'çok-vakitli (pluri-occasional)' eylemleri bildirir: ör. (şu anda veya hep) ders çalışıyor. Odaklı olmayan şekiller ise çok-vakitli ve geleceğe yönelik eylemleri iletirler: ör. (daima) ders çalışır (krş. Johanson 2000: 38-39, 85-93, 2009: 93-97).

Türkiye Türkçesinde yüksek odaklılıktan odaklı olmayana doğru sırasıyla *-makta*, *-yor* ve *-ar* ekleri interaterminal görüşü ifade ederler (Johanson 1996: 245-246, Aydemir 2009). Altay Türkçesinde yüksek odaklı intraterminal şekiller şimdiki zamanda *-p turu*, *-p oturu* ve nadiren *-p cürü*; geçmiş zamanda *-p catti*, *-p turdı*, *-p oturdı* ve *-p cürdi* dir. Düşük odaklılık *-p cāt* ve *-at* ekleriyle temsil edilir. Odaklı olmayan intraterminal değerler ise *-p turğan*, *-ar* ve *-atan* gibi ekleşik şekil ve eklerle kodlanır (Bacanlı 2009: 71-73).

'Zamansallık (temporality)' görüşü-zamansallığın bir diğer ilgi alanıdır. Burada zamansallığın bütün kavramsal alanı irdelenmeyecektir; ama

Johanson'un çerçeve çalışmasına göre kısaca özetlenecektir. Bir olay 'şu an (nunc)'da yani birinci deiktik (oryantasyon, yönelim) merkez olan konuşma anında meydana geliyor olabilir. Geçmiş bir olay şu andan daha önce vuku bulurken gelecek bir olay da şu andan sonra meydana gelecektir. *-atan* eki bu üç temel evrensel zaman değerini iletebilme potansiyeli taşır (zamansallık için bk. Johanson 1994: 252, 2000: 34-37).

Görünüş-zamansallıkla ilgili son terim 'kılınıştır (Aktionsart, actionality)'. Görünüş-zamansal bir kavram olmakla birlikte kılınış aslında doğal dillerdeki fiillerin semantik tasnifini gerektiren leksikal bir kategoridir. "Kılınış, yüklemliklerin iç evre yapısıyla ilgili ayrımları temsil eder. Kılınışsal içeriği belirlemeye yarayan unsurların görünüşsel olarak tespit etme güçleri yoktur. Ama diğer taraftan onlar artzamanlı olarak 'bakış noktası (viewpoint)' işlemcilerine doğru gelişebilirler" (Johanson 2000: 30). Böylece, yukarıda değinilen ekleşik şekiller *çat-*, *tur-*, *çür-* ve *otur-* şeklindeki yardımcı fiillerden oluşturulmuşlardır ve temel fiilin kılınış özelliklerini süreklilik, kalıcılık, süregiderlik olarak belirleyerek onların kılınışsal içeriğini dönüşümsüzleştirirler. Yardımcı fiillerin kendi leksikal anlamları görünüşsel değere karışabilir. Ekleşik şekiller, sadece intraterminallik bildiren saf görünüşsel morfeimler olarak da kılınışsal özelliklerinin izlerini koruyan 'ön-görünüş (preaspectual)' morfeimler olarak da boy gösterebilirler. Hatta bazı bağlamlarda yardımcı fiilin salt kılınış, birleştiği ekin de salt görünüş bildirdiği iki farklı morfeme bölünebilirler. Onların farklı gramatikalleşme dereceleri ve gramatikal (şekil bilgisel ve söz dizimsel) statüleri için bk. Bacanlı 2009: 225-264.

Altay Türkçesi kılınışsal işaretleyiciler bakımından oldukça zengindir. Kılınışsal içeriği dönüşümsüzleştiren (nontransformative) işaretleyiciler *-p çat-*, *-p tur-*, *-p otur-* ve *-p çür-* art fiilleridir. Bunlar *-atan* ekiyle birleştiklerinde kılınışsal işlevleri saklı kalır. Bunlar ya kılınışsal içeriği homojenize ederler ya da diziselleştirirler: *uyuktap çat-* "uykuda olmak (yatarken)" (*uyukta-* "uykuya dalmak + uykuda olmak"), *iştep tur-* "(sürekli) çalışmak, çalışıp durmak (çalışmaya başlamak veya çalışıp bitirmek değil)", *kıçırıp otur-* "otururken okumak, sürekli okumak (okumaya başlamak veya okuyup bitirmek değil)", *oorıp çür-* "hasta halde olmak (hastalanmak değil)" (*oorı-* "hastalanmak + hasta halde bulunmak"), *çödüldep çat-* "öksürüp durmak (yatarken)", *kelip tur-* "(ara sıra) gelip durmak (gelmeye başlamak veya varmak değil)", vb. İlk dört eylem ibaresinde homojenleştirme, son ikisinde ise 'diziselleştirme (serialization)' söz konusudur. Bu art fiillerin dönüşümsüzleştirme işlevi *-atan*, *-at*, *-ar* ekleriyle birleşmelerde korunur. Oysa Altay dil bilimiyle ilgili araştırmalarda art fiillerle *-atan*, *-at*, *-ar* eklerinin birleşmesiyle oluşan şekiller genellikle tek bir morfemmiş gibi değerlendirilir (Direnkova 1940, Baskakov 1947, Tadikin 1971, Tıbıkova 1991, Tazranova 2002).

'Dönüşümlüleştirme (transformativization)' işaretleyicileri eylemin başlangıç veya bitiş dönüşümünü (sınırnı, limitini, terminalini) belirlerler. Ayrıca, yoğun, 'belirli bir süreliğine (perdurative)', 'kısa bir süreliğine (delimitative)' veya çok kısa bir süreliğine meydana gelen olayları ve diğer ölçülebilir niteliklerini bildirirler. Bu işaretleyiciler dönüşümsüzlükle ilgili yorumları bloke ederler (krş. Johanson 2000: 68-70). Bunlar, bir zarf fiil eki ve anlamsızlaşmış bir yardımcı fiilden oluşan art fiillerdir. Yardımcı fiiller, kendi leksikal anlamlarına göre dönüşümlü yorumlara sahiptir. 'Başlangıç-dönüşümlü (initiotransformative)' olan *kal-* "kalmak", *tut-* "tutmak" ve 'bitiş-dönüşümlü (finitransformative)' olan *ber-* "vermek", *sal-* "koymak, bırakmak", *koy-* "koymak", *iy-* "göndermek", *al-* "almak", *sok-* "vurmak", *tart-* "tartmak, çekmek", *tüş-* "düşmek", *çık-* "çıkılmak", *kon-* "konmak, yerleşmek" gibi yardımcı fiiller dönüşümsüzleştirme aracı olarak kullanılır. Ayrıca, yön ve 'yönelme (deixis, orientation)' bildiren *bar-* "gitmek" ve *kel-* "gelmek" fiilleri de bazen dönüşümlüleştirme işlevi görürler.

Hem dönüşümlüleştirme hem de dönüşümsüzleştirme (yani kılışsal yeniden kategorizasyon) Türk orijindir ve Türk lehçelerinin hepsinde mevcuttur. Onların tasvirleri için bk. Nasilov 1989, Demir 1993, Johanson 1998: 42, 1999, Demirci 2006, Gökçe 2007, Bacanlı 2009. Ancak, Sibiryaya Türkçelerinde dönüşümlüleştirme ve dönüşümsüzleştirme işaretleyicileriyle kılışsal içeriğin 'yeniden kategorizasyonu (recategorization)' Rusçadaki görünüş-kılış özellikleri tarafından ciddi ölçüde motive edilmektedir.

3. -atan Ekinin Artzamanlı Gelişimi

Yukarıda da belirtildiği gibi -atan eki -a turgan ekleşik şeklinden meydana gelmiştir. -a tur- eski bir kılışsal dönüşümsüzleştiricidir. Aynı etimonun biçimleri diğer Türk lehçelerinde de mevcuttur. Örneğin, Kazak Türkçesindeki -atın, Karakalpak Türkçesindeki -atugun, Özbek Türkçesindeki -âdigân, vb. Türk lehçelerinin çoğunda kılışsal dönüşümsüzleştiricilerin görünüşsel işaretleyicilere dönüştüğü gözlemlenir. Oğuz grubu lehçelerindeki -yor/-yAr/-Ir ekleri iki morfemli eski bir görünüş-kılış karışımı yapı olan -a yori-r'dan gelir. Özbek Türkçesindeki ilerleyici (yüksek odaklı) intraterminal -yâp eki -a yatıp (turur) ekleşik şeklinden gelir. Kıpçak ve Karluk lehçelerindeki -a(dı)/-a(t)/-adır şimdiki zaman eki -a turur ekleşik şeklinden meydana gelmiştir.

Gramatikleşme tek-yönlü bir dil bilimsel olaydır ve şekiller daha ileri boyutta gramatikleşmeye devam eder. Odak açılması sonucu diğer görünüşsel ve zamansal değerleri kazanmaya devam ederler (Comrie 1976: 101, Lyons 1977: 687, Fleischman 1982: 11-12, Dahl 1985: 93, Bybee & Dahl 1989: 82-83, Bybee vd. 1994: 139, 140-144, Johanson 2000: 99-101). Bu artzamanlı gelişim Altay Türkçesi için çok karakteristik bir özelliktir.

Örneğin, günümüz Altay Türkçesinde yeni bir alışılmış şekil görünüş-kılmış bildiren bir diğer şekilden meydana gelmek üzeredir. Altay Türkçesindeki *-p turgan* şekli (*-maktaydı* veya *-yordu* anlamında) geçmiş zamandaki yüksek ve düşük odaklı intraterminallik bildiren bir ön-görünüş şekliyle günlük konuşma dilinde hem geçmişteki hem de şimdiki zamandaki çok-vakitli olayları da bildirmeye başlamıştır. Günlük konuşma dilinde sıklıkla *-tran* olarak kısa telaffuz edilen bu ek, henüz edebi dile tam olarak yerleşmemiştir. *-p çatkan*, *-p oturgan* ve *-p cürgen* gibi diğer ekleşik şekiller de böyledir. Genellikle sürekli veya bitmemiş geçmiş olayları bildirmelerine rağmen günlük dilde soru cümlelerinde şimdiki ilerleyici eylemleri de bildirebilirler (Tazranova 2002). Bunların hepsi, ayrıca, tıpkı *-atan* eki gibi, sıfat fiil olarak da kullanılabilirler.

4. Geleneksel Tanımlar

Altaycanın ilk gramer denemesi olan “Grammatika Altaykago Yazıka”da *-atan* eki “ikinci şimdiki-gelecek zaman” formu olarak değerlendirilmiş ve ekin geçmişteki çok-vakitlilik işlevine değinilmeden şimdiki zamandaki ve gelecek zamandaki ‘bitimli (finite)’ ve ‘bitimsiz (non-finite)’ işlevleri irdelenmiştir (1869: 72, 244-245). Daha sonra Toşçakova’nın gramerinde de *-atan* eki “ikinci gelecek zaman şekli” olarak tanımlanmış ve işlevi “gelecek zamanın gereklilik bildiren eki” olarak ifade edilmiştir (1938: 49). Dırenkova bu eki “Gelecek zamanın ikinci şekli” ve “gelecek-geçmiş” olarak nitelemiş ve geçmişteki çok-vakitli eylem, geniş zaman ve gereklilik bildiren gelecek zaman işlevlerine yer vermiştir (Dırenkova 1940: 180-185). Kanaatimizce, niteleme bakımından en uygun olanını Baskakov bulmuştur. O, *-atan* ekini “bildirme kipinin evrensel (yani geçmiş, şimdi ve gelecek) zamanı” şeklinde nitelemiş ve bu üç temel zamanla ilgili farklı kullanımları incelemiştir (Baskakov 1947: 280, 1966: 517). Tadıkın, ekin zamansal ve kiplikle ilgili pek çok anlamını şu ana dek en ayrıntılı inceleyen bilgidir. Onun bazı tespitleri ve verdiği örnekler bu çalışmaya da yansıtılacaktır (1971: 58-73).

Pek çok yönden yukarıda belirtilen işlevler *-atan*’ın tanımlanmasında geçerli olsa bile bütünüyle bu ekin niçin gelecek zaman eki olarak tanımlandığı, önceliğin neye göre tespit edildiği belli değildir. Üstelik *-atan* eki gelecek zamanı söz dizimsel koşullar oluşmadan bildiremezken, *-ar* eki bunu herhangi bir tümleş desteği olmadan bildirir. *-atan* ekinin gelecek zaman şekli olarak tanımlanması, anlaşılan, Altaycanın ilk gramerinde bu şekilde adlandırılmasının bir sonucudur (1869: 72, 81, 88, 90-91, 244-245).

5. *-atan* Ekinin Koşaçlarla Kurduğu Birleşimler

-atan ekinin muğlak semantik yapısı, onun anlamlarının farklı koşaçlar yoluyla kalibre edilmesine yol açabilir. Ancak, koşaçlar arasında da çok-anımlı

olanlar vardır. Geçmiş zaman bildiriminde *bolgon* koşacından yararlanır. *edi* koşacı hem geçmiş (Türkiye Türkçesindeki *idi*) hem de şimdiki zaman (Türkiye Türkçesindeki *-dır*) ek fiili gibi kullanılabilen bir ‘istek (subjunctive)’ ekidir (Tibikova 1967: 31).

emtir ve *boltır* koşaçları Altay Türkçesinde dolaylılık işaretleyicileri olarak işlev görür ve Türkiye Türkçesindeki *imiş* koşacı gibi dolaylı bilginin nereden ve ne şekilde öğrenildiği hakkında ipuçları sunar. Bunlardan *emtir*, sarıh bir zaman atfindan yoksundur, ama *boluptır* çoğunlukla geçmiş zaman olarak yorumlanır. Dolaylı bilgiye işaret eden ve zamansal içerik bakımından tarafsız olan iki koşaç daha mevcuttur: *turbay* ve *туру ine*. Bunlar dolaylı edinilen yeni bilginin hayret uyandıran sürpriz niteliğine vurgu yaparlar yani sadece *imiş* koşacına değil, “*meğer ...imiş*” anlamına karşılık gelen ‘imrenimlik (admiraive)’ şekilleridir.

туру ve *сат* koşaçları, ilettikleri anlam bakımından epistemik kiplik ile dolaylılık arasında bir yerde bulunurlar. Durumun dış görünüşünü ifade eden ve konuşanın idraki yönünü yansıtan bu koşaçlar “görünen o ki, anlaşılan” gibi anlamları iletirler. *-atan* eki durum tespitine yarayan bu iki koşaçla kullanıldığında düzenli olarak gelecek zaman bildirir.

bolboy, *bolor* ve *bolgodıy* koşaçları ise epistemik olasılık bildiren koşaçlardır. İlk ikisi birbirine anlamca benzerdir ve “herhalde, muhtemelen, büyük olasılıkla” gibi anlamları iletirler. Diğer taraftan *bolgodıy* koşacı kuvvetli olasılık bildirir ve “galiba” anlamına gelir.

Deontik gereklilik bildiren *саяду* ve *uçurlu* kiplik parçacıkları da *-atan* ekinde sonra kullanılabilir. Böylece onlar da *-atan* ekinin kiplik anlamlarını deontik olarak tespit ederler (krş. Tadikin 1971: 69-70, Ozonova 1999: 13).

6. *-atan* Ekinin Görünüşsel Kullanımları

-atan, Johanson’un görünüş konseptine göre odaklı olmayan bir intraterminaldir. İşlevi zaman bildirmek değil, olayı iki sınırı arasında göstermektir. Ancak, odağı çok zayıf olduğu için genellikle çok-vakitli eylem bildiren ekin nadiren tek-vakitli eylem bildirdiği de görülür.

6.1. Geçmişteki Çok-Vakitli Eylem Bildirimi

-atan eki bağlamdaki zaman zarflarının yardımıyla geçmişte, farklı zamanlarda gerçekleşmiş belirsiz sayıdaki ‘alışılmış (habitual)’ olayları ifade edebilir. Çok-vakitlilik, eylemin farklı zamanlardaki belirsiz niceliğine vurgu yapar. Aslında, saf bir kılınışsal özellik olan ‘tekrarlılık (iterativity)’ ve ‘dizisellik (seriality)’ anlamları, *-atan* ekinin odaklı olmayan karakterinden kaynaklanır. Aşağıdaki cümlede *bol-* fiilinin (‘hale gelmek’ anlamındaki) başlangıç dönüşümünün belirsiz niceliği bildirilir:

- (1) *Etken kebin körgöndö çik tanılbas*
 et:SF süs:İY.3T:BEL gör:ZF hiç tanı:EDL:OLSZ.SF
keen boloton. (AM 96)
 güzel ol:ATAN

Süslenip püslendiğinde, tanınmayacak kadar güzel **olurdu** (güzel **hale gelirdi**).

Geçmişe dönük çok-vakitli eylem bildirimi, ekleşik şekillerle de iletilebilir. Aşağıdaki örneklerde *-p tur-* şekli, *töröönziş-* ve *söögün al-* “soyunu al-” eylem ibarelerini (onların bitiş dönüşümlerini silerek) eksiltili olarak dönüşüm-süzleştirmekte, *-atan* eki ise yine eksiltili olarak her iki fiili niteleyerek türsel durumları ifade etmektedir.

- (2) *Ozo baştap ulus enezi ajıra töröönzişip,*
 İlk başlarda insanlar ana:İY.3T üzerinden soy al:ZF
eneziniş söögün alıp turatandar. (AÇ 2000-154: 6)
 ana:İY.3T:İLGİ soy:İY.3T:BEL alıp dur:ATAN:3Ç

İlk zamanlarda insanlar anası üzerinden **akrabalık kuruyor** ve analarının **soyunu alıyorlardı**.

Aşağıdaki örnekte *-p çür-* yardımcı fiil yapısı, başlangıç-dönüşümlü *korkı-* “korkuya kapılmak + korkar halde bulunmak” fiilinin ikinci evresini kalıcı sürekli olarak belirlemekte ve *-atan*, leksemin bu yeni biçimi üzerinde bitmiş görünüş perspektifi açmaktadır.

- (3) *Erteğideş erte çakta, eki çastu çürer tušta,*
 Erken:AYR erken çağ:BUL iki yaşında yaşa:SF vakit:BUL
ebeş-ubaş korkup çürten edim men. (MK 47)
 az biraz korkup dur:ATAN idi 1.T

Çok çok eskiden, iki yaşımdayken, biraz **korkup duruyordum (korkardım, korkarak yaşamıştım)**.

Aşağıdaki örnekte *-p otur-* ekleşik şekli, *tögül-* “dökül-” eylemini dönüşüm-süzleştirmekte, *-atan* ise bu dönüşümsüz eylemin nicel görünüşünü bildirmektedir:

- (4) *Ermek-sözi komistiy çimjagança tögülip oturatan. (AM 96)*
 cümle-söz:İY.3T kopuz:BENZ yumuşayarak dökülüp dur:ATAN

Sözü kopuz gibi yumuşayarak **dökülürdü** (veya **dökülür dururdu, dökülüyor olurdu**).

Aşağıdaki örnekte *-atan* eki *bolgon* koşacıyla birlikte geçmişteki çok-vakitli eylem anlamını iletmektedir, yani *bolgon*, ekin muğlâk zaman bildirimini geçmiş olarak tespit etmektedir:

- (5) *Böstöj kiyim, taarlar, kaptırgalar, balıktaytan*
şüünder
 bez:AYR giysi çuval:Ç kürk bezi:Ç balık tut:GEL.SF ağ:Ç
ćazaytan bolgon. (AÇ 2000-158: 7)
 yap:ATAN idi

Bezden giysiler, çuvalar, kürk bezleri, balık ağları **yapıyorlardı (yaparlardı)**.

6.2. Geçmişteki Tek-Vakitli Eylem Bildirimi

-*atan* odaklı olmayan bir intraterminallik eki olmasına rağmen tüm odaklı olmayanlarda görülebildiği gibi nadiren tek-vakitli eylemleri de iletebilir. Aşağıdaki örnekte *emtir* algılamalı dolaylılık bildirmekte, -*atan* ise tek-vakitli ilerleyici eylemi ifade etmektedir:

- (6) ...*çuuktap kelze, Çıykıs töröp ćatkan ak-çookır uydı,*
 Yaklaş:ŞART Çinkıs doğur:ŞİM.SF akbenekli inek:BEL
fonarın örö biyik ködürele, acıktaytan emtir. (AK127)
 fener:İY.3T:BEL yukarı yüksek kaldır:ZF bak:ATAN imiş

Yaklaştığında [gördü ki] Çinkıs, feneri yukarı kaldırarak, doğurmakta olan ak benekli ineği **incelemektedir**.

-*p ćat-*, aşağıdaki cümledeki bitiş-dönüşümlü *ayda-* “ağnamak, yatarak yuvarlanmak, dönmek” temel eylem ibaresini ‘dizisel (serial)’ hale getirmektedir. Temel eylem ibaresinin kılınışının, yardımcı fiilin kılınışıyla (yatmayla) da örtüştüğü görülür. -*atan* yeni eylem ibaresi üzerinde intraterminal görünüş perspektifi açmaktadır:

- (7) *Ol tušta Ömölik uyuktap bolboy, töjöginde*
 o vakit:BUL Ömölik uyu:YET.OLSZ:ZF döşek:İY.3T:BUL
arı-beri aıdanıp ćadatan. (AK 62)
 sağa-sola dönüp dur:ATAN

O sırada Ömölik uyuyamayıp, döşeginde bir o tarafa bir bu tarafa **dönüp duruyordu**.

6.3. Şimdiki Zamandaki Çok-Vakitli Eylem Bildirimi

-*atan* ekinin en sık karşılaşılan kullanımı geçmişteki belirsiz nicelikteki (çok-vakitli) eylemlerin belirtilmesi olsa bile o geniş zamanı, türsel olguları ve evrensel doğruları iletmek için de en uygun işaretleyicilerden biridir. Geniş zaman Altay Türkçesinde -*p turğan* ekleşik yapısı, düşük odaklı şimdiki zaman ileten -*at* eki, türsel olguları ve evrensel doğruları bildiren -*ar* ekiyle de ifade edilebilir. Bu yönüyle -*atan* eki ilk ikisinden daha düşük odaklılık bildirir ve sonuncuya daha fazla benzer. Kiplik, dolaylılık ve imrenimlilik

(admirativity) koşaçlarının da yüklemle dâhil olması *-atan* ekinin geniş zaman kullanımında daha fazla görülür.

Aşağıdaki örnekte *-p cür-*, iki temel fiili eksiltili olarak dönüşümsüzleştirmekte, *-atan* eki ise o eylemlerin geniş zamanda nasıl görüldüğünü bildirmektedir:

- (8) *Ol Ezenay degen kıs sege çaantayın*
O Ezenay denen kız sana daima
açarıp, sıstap cüreten bolgodıy. (AK 17)
ilgi duy:ZF acı çek:ATAN galiba

O Ezenay denen kız, sana daima **ilgi duyuyor** [ve aşkıdan] **acı çekiyor**, galiba.

Bir sonraki örnekte *-atan* eki, biri *-p tur-* şekliyle dönüşümsüzleştirilmiş olan iki eylem ibaresi üzerinde intraterminal perspektif açmaktadır:

- (9) *Onıy cayaandık ijile kraydıñ la respublikanıñ*
onun üstün iş:İ.Y.3T:VAS bölge:İLGİ ve cumhuriyet:İLGİ
üredüçileri çaantayın tanıjıp turatandar. ... çemeli
öğretmen:Ç:İ.Y.3T daima tanışıp dur:ATAN:3Ç deneyim:İ.Y.3T
bay pedagoğtıñ ötkürgen açık uroktorınañ la klassta
zengin eğitimen:İLGİ düzenle:-SF açık ders:Ç:İ.Y.3T:AYR ve sınıf
emes işterineñ çenemel alıp ürenetender. (AÇ2000-171: 2)
dışı iş:Ç:İ.Y.3T:AYR deneyim al:ZF öğren:ATAN:3Ç

Onun yaptığı üstün işle bölgenin ve cumhuriyetin öğretmenleri daima **tanışıp duruyorlar**. ... tecrübesi zengin eğitmenin düzenlediği açık derslerden ve ders dışı işlerinden tecrübe almayı **öğreniyorlar**.

-atan eki ayrıca evrensel doğrulardan söz eden atasözü ve darbu mesellerdeki gnomik önermelerin iletilmesinde de sıklıkla rol üstlenir. Lyons, gnomik önermelerin zamansal statüsünü şöyle açıklar:

Gnomik önermelerin zamansal statüsü fazlasıyla değişkendir: Bazıları zamandan yoksundur, bazıları ise zaman üstüdür; ama çoğunluğu itibariyle onlar eğilimlerden, genelleştirmelerden ve varsayılan düzenden daha fazlasını tasvir etmez. ... Bunlar, olgudan ziyade düşüncenin meseleleriyle ilişkilidirler; ve bu durum onları doğal olarak epistemik kipliğin ilgi alanına sokar (Lyons 1977: 681-682).

Bu kullanıma örnekler:

- (10) *Küsteñ süt sakıbaytan, sook sakırtan.* (AK 20)
Güz:AYR süt bekle:OLSZ:ATAN soğuk bekle:ATAN
Güzden süt **beklenmez**, soğuk **beklenir**.

-*atan* ekinin odaklı olmayan intraterminal kullanımı sayesinde, *bol-* fiiliyle kurduğu birleşim bir şimdiki zaman ek fiili işlevi görür. Böylece *boloton* fiil formu Türkiye Türkçesindeki *-dır* ek fiili anlamında, *bolboyton* ise *değildir* anlamında toplumsal veya evrensel doğruların ifade edilmesinde kullanılabilir:

(11) *Ayakka urgan aş kaçan da çaman bolboyton.* (atasözü)
tas:YÖN kon:SF yemek asla kötü değildir

Tasa konan yemek, hiçbir zaman kötü **değildir (olmaz)**.

6.4. Zaman Anlamının Muğlak Olduğu Durumlar

Yukarıda da belirtildiği gibi *-atan* eki bir zaman değil, görünüş ve kiplik eki- dir. Zaman tamamen bağlamsaldır. Onun bu özelliği yüzünden zamanın tespiti daima mümkün değildir. Ek esas olarak eylemin zamanını değil, bit- memiş görünüşünü anlatır. Bu zorluk bilhassa ‘öyküsel söylem türünün (narrative discourse type)’ kullanıldığı roman dilinde daha belirgin olmakla birlikte günlük dilde de zamansal atıftan yoksun kullanımlarla karşılaşılabılır. Örnek:

(12) *Töröp çatkan uy, kijini körzö, iltam*
doğurmakta ol:SF inek insan:BEL gör:ŞART rahat
töröp albas dep, çaan ulus aydjatan. (AK 128)
doğur:YET:OLSZ.GEN diye büyük insanlar söyle:İŞ:ATAN

‘Doğurmakta olan inek, insanı gördüğünde rahat doğuramaz’ diye büyüklerimiz **söyler(di)**.

Örnekte zamansal atıf belirsizdir. Cümledeki *büyükler*’in bunu eskiden mi yoksa şimdiki zamanda mı söylediği net değildir. *-atan* burada, zamanına atıfta bulunmadan, çok-vakitli bir olayı bildirmektedir. Burada olayın zamanı değil, zaman çizgisinde yer etmiş olması, yani olgusal oluşu önemlidir.

7. -*atan* Ekinin Gelecek Zaman ve Kiplik Çerçevesindeki İşlevleri

Odaksız olmayan intraterminal görünüş işaretleyicileri gelecek zamanı ve onunla ilgili kiplik anlamlarını sıklıkla bildirirler (Johanson 2000: 92). Nite- kim, Türkiye Türkçesindeki odaksız olmayan intraterminallik (veya potansi- yellik) eki *-ar* da şimdiki-geniş zamanın dışında emir, istek, tahmin, gereklilik gibi pek çok işlevi yerine getirebilir (Aslan-Demir 2008: 71-75, 121-123, Aydemir 2009: 27-28). Lyons’un da belirttiği gibi “geleceğe atıf, bütünüyle zamansal bir kavram değildir. Tahmin unsuru ve benzeri kiplik kavramlarını zorunlu olarak içerir” (1977: 677). “Gelecek hakkındaki konuşma, zorunlu olarak daha spekülattıf ve araya giren olayların üst üste gelmesiyle, beklen- tileri değiştirmek gerekebilir” (Comrie 1985: 43).

Kiplik alanı, çok boyutlu ve tanımlaması en zor alanlardan biridir. Aynı demeci, dil bilimcilerin sıkça yaptığı gibi, kavram bölgesi farklı belirlenmiş terimlerle açıklamak ve yorumlamak mümkündür. Kiplik genel olarak tutum, görüş, söz edimi, öznellik, nesnellik, niyet, gerçek dışılık, ihtimallik, tahmin, varsayım, gereklilik, dilek gibi kavramları içerir” (Fleischman 1982, Bybee & Fleischman 1995, Palmer 2001²). Kiplik bazen, öznellik-nesnellik, gerçeklik-gerçek dışılık gibi iki kutuplu kavramlarla da açıklanır. Yukarıda da belirttiği gibi Altaycanın geleneksel gramerlerinin çoğunda *-atan* eki, genellikle “gereklilik bildiren bir gelecek zaman eki” şeklinde tanımlanır. Bu çalışmada da görüleceği üzere *-atan* sadece gereklilik bildiren bir gelecek zaman eki değildir ve bu açıklama onun deontik ve dinamik kiplik kullanımlarından kaynaklanır. Onun; izin, yasak, müzakere gibi deontik ve yeterlilik, niyet ve kararlılık gibi dinamik kiplikle ilgili anlamları vardır. Salt gelecek zaman ve hatta şartlı birleşik cümlelerde gerçek dışılık bildirdiği de görülür. Tadikin’in (1971: 66) de belirttiği gibi *-atan* ekinin gelecek ve kiplikle ilgili anlamları, söz dizimsel bir dizi şartın oluşmasına bağlıdır. Cümlede geleceğe atfeden zaman zarfları ve her türden soru kalıbı, gelecek zaman ve kiplikle ilgili anlamların billurlaşmasına yardımcı olur.

7.1. *-atan* Eki ve Gelecek Zaman Bildirimi

Gelecek, zamansal olmaktan ziyade genellikle kiplikle ilgilidir ama zamansal atfın ön plana çıktığı kullanımlar da görülebilir (Palmer 2001²: 78). Aşağıdaki örnekte epistemik kiplik *çat* koşacıyla iletilmekte, *-atan* ise kiplik değil, zamansal özellikleriyle ortaya çıkmaktadır.

(13) *Koyduñ terelerineñ bir çaan ton edip iyze,*
 koyun:İLGİ deri:Ç:İY.3T:AYR bir büyük palto et:ŞART
orton uulga ton baza kelişpeyten çat. (AKIS 135)
 ortanca oğul:YÖN palto yine çık:OLSZ:ATAN ÇAT

Koyun derilerinden bir büyük palto ediversem, **görünen o ki** ortanca oğluma yine bir elbise **çıkmayacak**.

7.2. *-atan* Eki ve Epistemik Kiplik

Epistemik kiplik bilginin meseleleriyle ilgili kiplik türüdür ve konuşanın önermenin gerçeklik statüsü hakkındaki yargısını iletir. *-atan* eki güçlü epistemik kipliği türsel olgular ve evrensel doğrular çerçevesinde bildirebilir (bk. 10. ve 11. örnekler), ancak subjektif karakterli olan epistemik ihtimalliği bildiremez.

7.3. *-atan* Eki ve Deontik Kiplik

-atan eki farklı deontik kiplik türlerini iletir. Deontik kiplik, öznenin dışındaki bir kaynaktan (örneğin konuşandan) doğan yükümlülük, izin, yasak gibi

anlamları içerir. Epistemik kipliğin aksine önermeye değil, harekete gönderme yapar (Palmer 2001²: 9-10, 70-76).

7.3.1. -atan Eki ve Deontik Yükümlülük

-atan eki herhangi bir otoritenin tesis ettiği yükümlülükleri bildirebilir. Otorite genellikle konuşanın kendisidir ama otorite toplumsal teamüller, hukuki yasalar ve dinî ödevler de olabilir. Sıradaki örnekte yükümlülük toplumsal teamüller ve beklentilerden gelmektedir:

- (14) *Er kiji emeş katu boloton.* (AK 38)
 erkek adam biraz sert ol:ATAN
 Erkek adam biraz sert **olur (olmalı)**.

- (15) *Kursaktı izüge içeten*
 Yemek:BEL sıcak:YÖN iç:-ATAN
 kerekti türgen **büdüreten.** (atasözü)
 iş:BEL çabucak yerine getir:-ATAN
 Yemeği sıcakken **içmeli**, işi çabucak **yerine getirmeli**.

7.3.2. -atan Eki ve Deontik İzin ve Yasaklar

-atan eki, konuşandan veya toplumsal kurallardan çıkan deontik izin ve yasakları sıklıkla bildirir. Genellikle, konuşanın söz konusu izin veya yasağı benimsediği görülür. Örnek:

- (16) *Biy kijidiñ çakızına mindiy torbok*
 bey kişi:İLGİ bağlama yeri:YÖN böyle tosun
turbaytan diyt. Ğaan kaannıñ örgöözine
 dur:OLSZ:ATAN de:ŞİM ulu kağan:İLGİ otağ:İY.3T:YÖN
ćaman kiji kirbeyten diyt. (MK 133-134)
 kötü insan gir:OLSZ:ATAN de:ŞİM

Beyin at bağlama yerinde bunun gibi iki yaşındaki tosun **duramaz** dedi(ler). Ulu kağanın otağına kötü insan **giremez** dedi(ler).

- (17) *Bogo tañkılabaytan.* (Tadikin 1971: 67)
 Burada sigara iç:OLSZ:ATAN
 Burada **sigara içilmez**.

7.3.3. -atan Eki ve Deontik Müzakere Kipliği

‘Müzakere (deliberative)’ kipliği konuşanın, muhatabından herhangi bir konuda fikir vermesini istediği zayıf bir deontik gereklilik türüdür (McWhorter 1910, Palmer 2001²: 128). -atan eki bu kullanımda söz dizimi bakımından şahıs eksiz olarak kullanılır. Örnek:

- (18) *Sege* *kandıy* *iş* **bereten?** (AKIS 145)
sana *nasıl* *iş* *ver:ATAN*

Sana nasıl bir iş **vermeli** (**versek**, **verelim**)?

7.4. -atan Eki ve Dinamik Kiplik

Dinamik kiplik, cümledeki öznenin istek, niyet, kararlılık, fizikî ve zihinsel yeterliliği gibi anlamları bildirir (Palmer 1990²: 36, 2001²: 76-79). Dinamik kiplik, konuşanın düşüncelerini bildiren epistemik ve tutumunu bildiren deontik kipliğin aksine asla subjektif değildir. Konuşan değil, öznenin karakteristik koşulları ön planda olduğu için bu kiplik türü ‘özne-yönelimli (subject oriented)’ olarak da adlandırılır. Bununla birlikte, dinamik kipliğin, “dünyada geçerli koşullara bağlı olasılıkları bildiren ‘tarafsız’ türü” de vardır: *Bu mesleklerde maaşlar hızlı artabilir* (bk. Papafragou 1998: 2). Bu ikincisi objektif epistemik kipliğe çok yakındır (bk. 10. örnek).

7.4.1 -atan Eki ve Dinamik İstek

Ek, geleceğe dönük istek, niyet ve kararlılık gibi anlamları bildirmek için kullanılabilir.

- (19) *Erten* *özök* **tüjetem.** (AK 167)
yarın *vadi* *in:ATAN:1T*

Yarın vadiye **ineceğim**.

- (20) *‘Ceten* *künge* *uyuktadım.* *Natazımıy* *uykuzı?’*
yetmiş *gün:YÖN* *uyu:GEÇ:1T* *ne tür:İLGİ* *uyku:İY.3T*
diyt. *‘Odorluga* *malım* **saltam,** *odınduga*
de:ŞİM *otlak:YÖN* *hayvanlar:İY.1T* *sal:ATAN:1T* *ağaçlık:YÖN*
çonım **saltam** *emdi le’* *diyt.* (MK 40)
halk:İY.1T *sal:ATAN:1T* *hemen* *de:ŞİM*

‘Yetmiş gün uyudum. Ne biçim uyku bu?’ dedi. ‘Otlığa hayvanlarımı **salacağım**, ağaçlık yere halkımı **yerleştireceğim** şimdi’ dedi.

7.4.2. -atan Eki ve Dinamik Yeterlilik

Ek, öznenin fizikî ve zihinsel yeterliliğini bildirmede de kullanılabilir. Örnek:

- (21) *Aydarda* *onı* *uuldar* *emdi de* **süüyten** **emtir.** (AK 99)
demek ki *onu* *delikanlı:Ç* *hâlâ* *sev:ATAN* *imiş*

Demek ki, delikanlılar ona hâlâ **âşık olabiliyormuş**.

Örnekte -atan ekinin anlamı, epistemik olasılıkla karıştırılmaya müsaittir. Cümlede epistemik unsurlar, çıkarsama bildiren *aydarda* “demek ki” sözcüğü ve tecrübe yoluyla edinilen bilgi bildiren *emtir* “imiş” koşacıdır. -atan ise

bağlamda, bir delikanlının orta yaşlı bir kadına âşık olma olgusundan yola çıkarak bu bireysel duygu potansiyelini, türün tamamına genişletmektedir.

7.5. -atan Eki ve Şartlı Birleşik Cümlelerde Gerçek Dışılık Kipliği

‘Gerçek dışılık (irrealis)’ “gerçek dünyada olmayan, olamayan, olmaması gereken durumları betimler; diğer bir ifadeyle bu tür kiplik işaretleyicileri, konuşanın konuşma anında bilincinde var olan alternatif bir dünyayı tasvir eder” (Plungyan 2002: 312). ‘Gerçek dışılık kipliği’ kavramı dil bilimi araştırmalarında farklı farklı değerlendirilir. Palmer ve Plungyan’a göre gerçek dışılık, prototipik olarak kipliğin iki temel konusundan biridir (Palmer 2001: 1-3, Plungian 2003: 312). Olumsuz tüm cümleler, tüm sorular, düş ve varsayım anlatımları ve farklı gelecek zaman türleri bu kiplik çerçevesinde ele alınabilir. Pek çok dilde geçmişteki alışılmış veya çok-vakitli eylemleri bildiren odaklı olmayan bitmemiş işaretleyicileri “bütünüyle gerçekleşmemiş bir olayı resmettikleri” için gerçek dışılık kipliğiyle örtüşürler (Fleischman 1995: 537-539, Givón 2001: 286). Altay Türkçesindeki -atan eki, geçmiş ve hâlihazırda intraterminal (veya bitmemiş) görünüşü iletebildiği için şartlı gerçek dışılığı hem (22)’deki gibi *edi* koşacıyla birleşerek hem de (23)’teki gibi tek başına iletebilir.

(22) Ozogı	ćaj	aayınça	bolzo,	ćaş	balaga
önceki	adet	uyarınca	ol:ŞART	taze	çocuk:YÖN
attı	ćajt	ćaan	kiji	adaytan	edi. (AK 202)
ad:BEL	yaş:ÿ.3T	büyük	kişi	ad ver:ATAN	idi

Eski inanç gereğince olsaydı, bebeğe adını (mutlaka), yaşı büyük kişi **verecek idi**.

(23) Baya	erte	ćanıp kelgen	bolzo,	andıy neme	bolboyton. (AK 165)
Demin	erken dön:SF	ol:ŞART	öyle şey	ol:OLSZ:ATAN	

Eğer demin erken dönülmüş olsaydı, öyle bir şey **olmazdı (olmayacaktı)**.

7.6. -atan Eki ve Retorik Sorular

-atan eki retorik soru cümlelerinde, teamüller gereği üzerinde herkesin hemfikir olduğu bir durumu şaşkınlıkla sorma anlamında da kullanılır. Bu tür cümlelerde konuşan, muhatabı makul gerekçelerle karşı karşıya bırakan retorik sorularla onun talebini veya önermesini mesnetsiz kılmaktadır. Konuşan aslında bir soru sormamakta ve bir cevap beklememekte, sadece bilinen bir olgunun geçerliliğini ters anlamlı bir soruyla pekiştirmektedir. Dikkati çekme, isteksizlik, esef, merhamet, çaresizlik, sebep-sonuç ilişkisi kurma gibi edim bilimsel işlevlerin ortaya çıktığı bu işlevden geniş ölçüde Tadikin ve kısmen Tıbıkova da bahseder (Tadikin 1971: 72, Tıbıkova 1989: 46, 1991: 57). Sosyal ve kültürel teamüllere atıf yapan bu kullanımda epistemik arka plandan bahsetmek de mümkündür. Bununla birlikte retorik soru kullanımlarında

diğer kiplik anlamları zayıf da olsa hissedilmektedir. Aşağıdaki örneklerde, edim bilimsel olarak dikkati çekme, isteksizlik, esef ve çaresizlik gibi duygu değerleri daha ön plandadır, oysa aynı cümleleri dinamik kiplik bakımından da yorumlamak mümkündür. Bu çerçevede (24) ve (25)'te dinamik yeterlilik, (26) ve (27)'de dinamik istek yorumları hissedilmektedir:

(24) *Kolhozıñ predsedateli tappaan kijini*
Kolhoz:İLGİ başkan:İY.3T bul:OLSZ:SF kişi:BEL
bis kaydañ tabatams? (AK 21)
biz nereden bul:ATAN:1Ç

Kolhoz başkanının bulamadığı kişiyi biz nereden **bulalım?**

(25) *Ćajına uyat. Onıñ közine kiji kanay körüneten.* (AK 97)
ömür boyu utanç onun göz:İY.3T:YÖN insan nasıl görün:ATAN
Ömür boyu [sürecek bir] utanç. Onun gözüne insan [bir daha] nasıl **görünecek (görünsün, görünebilir)**.

(26) *Men ne kuuçındaytam? Ozo zaveduyuşçıy kuuçındazın.* (AK 19)
Ben niye konuş:ATAN:1T önce yönetici konuş:EMİR
Ben niye **konusayım (konuşacakmışım)?** Önce yönetici konuşsun.

(27) *Ömölik çayı çıdagan tay at. Kargan meni kaydatan?* (AK 10)
Ömölik yeni serpil:SF tay yaşlı beni ne yap:ATAN
Ömölik yeni serpilmiş tay (gibi). Benim gibi yaşı geçkini **ne yapacak (ne yapısın)?**

Aynı retorik sorular *-atan* edi kalıbıyla da sorulabilir ve oluşan yeni yapıdaki *edi* koşacı zaman bildirmez. Nezaket, hatırlatma gibi edim bilimsel nüanslarla birlikte cümlede bir tür istek işlevi görür.

(28) *Emdiği emçiler ölüp te braatkan kijini tirgizip iyet.*
Şimdiki hekim:Ç ölüp gitmekte ol:SF insan:BEL diriltiver:ŞİM
Kiji olorgo kanay ijenbeyten edi. (Tıbıkova 19991: 57)
insan onlar:YÖN nasıl güven:OLSZ:ATAN EDI

Şimdiki hekimler, ölmekte olan insanı bile diriltiyorlar. İnsan onlara nasıl **güvenmesin ki!**

8. boloton Parçacığı

-atan eki *bol-* fiiliyle birlikte sıfat fiilden sonra gelen ve “acaba” anlamı taşıyan bir parçacık olarak da kullanılır:

- (29) Bu mında süttiğ kaymağı bolgon, kayda
bu burada süt:İLGİ kaymak:İ.Y.3T ol:SF nereye
bargan boloton? Bu meniğ kurgadıp salgan pıymamdı
git:SF BOLOTON bu benim kurut:SF pijama:İ.Y.1T:BEL
kemizi **kiygen boloton?** (AKIS 166)
kim:İ.Y.3T:İ.Y.3T giy:SF BOLOTON

Burada sütün kaymağı vardı, **acaba** nereye **gitti**?. Benim kuruttuğum pijama-
mı hangisi **giydi acaba**?

- (30) Bu la mindiy armakçını men kemnej **körgön bolotom?** (AKIS 62)
bu böyle ip:BEL ben kim:AYR gör:SF BOLOTO(N):1T
Böyle ipi ben kimde **görmüştüm acaba**?

Sonuç

-atan eki, zaman, görünüş ve kiplik alanlarında işlev gören çok-anımlı bir ektir. Bildirdiği bütün anlamlar daha özel gramatikal morfemlerle de ifade edilebilir. Özel morfemler birincil olmakla birlikte -atan eki çok geniş bir kullanım alanına sahiptir. Bir tanımla bitirmek gerekirse, -atan, nereye bir yüklem şekli lazımsa oraya yerleşme imkânına sahip olan ve sadece bu imtiyazına dayanarak pek çok semantik renge bürünebilen, pek çok gramatikal işlevi ve edim bilimsel anlam ve konnotasyonu envanterinde bulunduran, bir tür söz dizimsel ve semantik dolgu malzemesi gibi işlev gören odaklı olmayan bir intraterminallik ekidir.

Kaynaklar

- Aslan-Demir, Sema (2008). *Türkçede İsteme Kipliği – Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*. Ankara: Grafiker Yay.
- Aydemir, İbrahim Ahmet (2009). *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*. Ankara: Grafiker Yay.
- Bacanlı, Eyüp (2009). *Kılınış Kategorisi ve Kılınışsal Belirleyici Olarak Yardımcı Fiiller*. Ankara: Asal Yay.
- Baskakov, Nikolayiviç A. (1947). “Oçerğ grammatiki Oyrotskogo yazıkı”. *Oyrotsko-Russkiy Slovar*. Moskva: Gos. Izd-vo inostrannix i natsional'nix slovarey. 220-312.
- (1952). *Karakalpanskiy Yazık II – Fonetika i Morfolojiya*. Moskva: Nauka.
- (1966). “Altayskiy Yazık”. *Yazıkı Narodov SSSR*. Moskva: Nauka. 506-522.

- (1972). *Severniye Dialekti Altayskogo (Oyrotskogo) Yazıka: Dialekt Kumandintsev*. Moskva: Nauka.
- (1985). *Severniye Dialekti Altayskogo (Oyrotskogo) Yazıka: Dialekt Lebedinskix Tatar-Çalkantsev*. Moskva: Nauka.
- Bolinger, Dwight (1977). *Meaning and Form*. London: Longman.
- Bybee, John L. & R. Perkins & W. Pagliuca (1994). *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World*. Chicago: UChP.
- Comrie, Bernard (1976). *Aspect*. Cambridge: CUP.
- (1985). *Tense*. Cambridge: CUP.
- Dahl, Östen (1985). *Tense and Aspect Systems*. Oxford: Blackwell.
- Drenkova, N. A. (1940). *Grammatika Oyrotskogo Yazıka*. Moskva & Leningrad: Nauka.
- Fleischman, Suzanne (1982). *Future in Thought and Language – Diachronic Evidence from Romance*. Cambridge: CUP
- (1995). “Imperfective and Irrealis”. Eds. Joan Bybee & Suzanne Fleischman. *Modality in Grammar and Discourse*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins. 519-551.
- Grammatika Altayskogo Yazıka* (1869). Altay misyonu üyelerince hazırlanmış anonim eser. Kazan’.
- Givón, T. (2001). *Syntax: An Introduction. Volume 1*. Philadelphia: Benjamins.
- Johanson, Lars (1994). “Türkeitürkische Aspektotempora”. Eds. R. Thieroff & J. Ballweg. *Tense Systems in European Languages*. Tübingen. 247-266.
- (1996). “Terminality operators and their hierarchical status”. Eds. Betty Devriendt & Louis Goossens & Johan van der Auwera. *Complex Structures: A Functionalist Perspective* (Functional Grammar Series 17.) Berlin & New York: Mouton de Gruyter. 229-258.
- (1998). “The Structure of Turkic”. Eds. Lars Johanson & Éva Ágnes Csató. *The Turkic Languages*. London & New York: Routledge. 30-66.
- (1999). “Typological notes on aspect and actionality in Kipchak Turkic”. Eds. Werner Abraham & Michael Noonan. *Tense-Aspect, Transitivity and Causativity*. Philadelphia PA: Benjamins. 171-184.
- (2000). “Viewpoint operators in European languages”. Ed. Östen Dahl. *Tense and Aspect in the Languages of Europe*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter. 27-187.
- (2009). “Türk Dillerinde Odaksız Şimdiki Zaman İşaretleyicisi ve Kıbrıs Türkçesindeki Eksikliği”. *bilig* 49: 93-100.
- Lyons, John (1977). *Semantics I-II*. Cambridge: CUP.
- McWhorter, Ashton W. (1910). “A Study of the So-Called Deliberative Type of Question (ti poihsu;) as Found in Aeschylus, Sophocles, and Euripides”. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 41: 157-167.

- Ozonova, Ayyana, A. (1999). *Modal'niye Analitiçeskiye Konstruktsii Altayskogo Yazıka*. Avtoreferat dis. kand. filol. nauk. Nobosibirsk.
- Papafragou, Anna (1998). "Inference and word meaning: The case of modal auxiliaries". *Lingua* 105: 1-47.
- Palmer, Frank R. (1990). *Modality and the English Modals*. London & New York: Longman.
- (2001). *Mood and Modality*. Cambridge: CUP.
- Plungian, Vladimir A. (1999). "A Typology of Phasal Meanings". Eds. Werner Abraham & Michael Noonan. *Tense-Aspect, Transitivity and Causativity*. Philadelphia PA: Benjamins. 311-321.
- (2003). *Obşçaya Morfologiya – Vvedeniye v Problematiku*. Moskva: URSS.
- Schönig, Claus (1998). "South Siberian Turkic". Eds. Lars Johanson & Éva Ágnes Csató. *The Turkic Languages*. London & New York: Routledge. 403-416.
- Tadikin, V. N. (1971). *Priçastiya v Altayskom Yazıke*. Gorno-Altaysk: GANIIIYaL.
- Tazanova, Alena R. (2002). *Biverbal'niye Konstruktsii s Bitiynimi Glagolami v Altayskom Yazıke (V Sopostavitel'nom Analize)*. Avtoreferat dis. kand. filol. nauk. Nobosibirsk.
- Tıbıkova, Aleksandra T. (1966). *Slojniye Glagoli v Altayskom Yazıke*. Gorno-Altaysk: GAOAKİ.
- (1967). "O Nedostatoçnom Glagole e- v Altayskom Yazıke". *Zapiski* 7: 28-38.
- (1991). *İssledovaniya po Sintaksisu Altayskogo Yazıka: Prostoye Predlojenie*. Novosibirsk: INU.
- Wittgenstein, Ludwig (1999). *Tractacus Logico-Philosophicus*. London & New York: Routledge.

Kısaltmalar

- AYR—ayrılma hali eki
BEL—belirtme hali eki
BENZ—benzetme eki
BUL—bulunma hali eki
Ç—çoğul
EDL—edilgenlik eki
EMİR—emir eki
GEÇ—geçmiş zaman eki
GEN—geniş zaman
İF—isim fiil eki
İLGİ—ilgi hali eki

İST—istek şekli

İŞ—işteşlik eki

İY—iyelik

OLSZ—olumsuz

SF— sıfat fiil eki

SORU—soru parçacığı

ŞART—şart eki

ŞİM—şimdiki zaman

T—tekil

VAS—vasıta hali eki

YET—yeterlilik

YÖN—yönelme hali eki

ZF—zarf fiil eki

Örneklerin alındığı eserler:

AÇ—Altaydın Çolmonı (gazete)

AK—Aş Kılгада (roman)

AKIS—Altaydın Kıstarı (roman)

AM—Alıp Manaş (destan)

MK—Maaday-Kara (destan)

Aspectotemporal and Modal Meanings of the Altay Suffix *-atan*

Eyüp Bacanlı*

Abstract: Although the Altay Turkic suffix *-atan* is specified as “future tense suffix” in traditional grammars, it may indicate past, present or future tenses. Aspectotemporally, it often indicates pluri-occasional (habitual) and rarely uni-occasional (progressive) events in the past. Since it is a non-focal intraterminal marker indicating pluri-occasional (or habitual) events, it may be readily used to encode generic and gnomic facts. In this study I also examine modal functions and meanings related to futurity, such as intention, decisiveness, necessity, and possibility. Since these notions are related to epistemic, deontic and dynamic modalities, I briefly explain the terminological apparatus and study the examples of each function. Finally, I examine the pragmatic meanings and connotations of the suffix expressing futurity.

Key Words: Altay Turkic, polysemy, the suffix *-atan*, aspectotemporality, modality.

* Assist. Prof. Dr., TOBB University of Economics and Technology, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature / ANKARA
ebacanlı@etu.edu.tr

Аспектуальные, временные и модальные значения суффикса – атан в алтайском языке

Еюп Баджанлы*

Аннотация: Несмотря на то, что в традиционных книгах грамматики алтайского языка суффикс-атан определяется как "суффикс будущего времени", данный суффикс во временном отношении может указывать на прошлое, настоящее и будущее время. Как аспектуально-временной, этот суффикс обычно указывает на длительное (привычное) и реже своевременное (прогрессивное) события в прошлом. Указывающий на длительные (многовременные) события суффикс -атан может легко использоваться при указании генерических и гномических явлений. В данном исследовании также рассматривается употребление суффикса –атан в будущем времени, модально указывающих на такие значения, как намерение, решительность, необходимость и возможность. Так как эти значения связаны с эпистемологическими, деонтическими и динамическими видами модальности, вкратце дан терминологический аппарат и приведены примеры каждой функции. В конце также рассматривается выражение суффиксом -атан научных значений и чувственных ценностей относительно будущего времени.

Ключевые слова: Алтайский язык, многозначность, суффикс –атан, аспектуально-временность, модальность.

* Доц. док., ТОББ университет экономики и технологии, факультет литературы и естественных наук, кафедра турецкого языка и литературы / АНКАРА
ebacanli@etu.edu.tr